

Új vonások Eötvös József báró arcképén.

Írta: TÖRÖK PÁL.

Világos után lelki egyensúlyát veszítette a magyar elit.

Széchenyi Döblingbe zárkózása, Kossuth külföldi bolyongása, Deák be-
gubózáása ezek sorsának szimbóluma.

Bezárva, katonának kényszerítve ezek sínylódtek. Szerke a világban megannyi földönfutót emésztett a kenyér gondja. Itthon, az elvesztett paradicsomban, további ezek menekültek volna megélhetést nyújtó foglalkozásba. Sok lelket megrontott az ínség. Egyik összeesküvésbe, másik nyomorúságában kémszolgálatba keveredett, — a hangzavar utórezgéseí még az alkotmányos érában is hallhatók.

A szabadságharc alatt és nyomban utána Eötvös írói pályája váratlan fordulatot vett. Öt a hatalom nem üldözte, anyagi helyzete pedig megkímélte attól, hogy reménytelen kísérlet közepett olyan munkában bukdácsoljon, melyet nem tanult. Még nem állott azok sorába, akik a 48 előttiéknél fájdalmasabb nemzeti föladatak elvégzésén fáradoztak. Akkor, amikor a magyar szellemi élet vezetői gúzsbakötte kicsinyes eredmények eléréseért vergődtek itthon, ő fizikailag elszakadva a magyar rögötől, a haza gondjait az egész világnak hordozását vette vállaira s Madáchunk tudós párjaként az emberiség legnagyobbjai közé lendült a XIX. század uralkodó eszméinek vizsgálatával.

Azután hazatért. A honi föld megfordított Anteust csinált belőle. Pesten az egész emberiség szellemi fürdőjéből óhatatlanul a kicsinyesebb magyar sors ingoványába került.

Ez a kétségbeesett kor ad alaphangot ahhoz a nyugtalan dallamhoz, melyet Eötvös Józsefnek nemrég megjelent Naplója jegyzett le.¹

Mintha a hínártól lefelé húzott ember jajveszékélését hallanók megrendítő vallomásaiból. A költő, aki terjengős gondolataiban mindig magasból nézőnek, messze a napi események fölé emelkedőnek mutatkozik, aki a forradalom után írt műveiben annyi készséget árul el az osztrák politika pretenzióinak kielégítésére, a Naplóban dinasztiaellenes, sőt köztársasági érzületét leplezi le. Ezt az érzületét a Napló tanusága szerint a külvilággal is gyaníttatta, mikor a kegyelem után új felségsértési pörben elítélt Almássy Pált akarta börtönében meglátogatni.

Ez az álmodozó, aki emlékjelül eszméi győzedelmét kérte, s aki e Naplóban is többször kifejezi, hogy az ember legmagasabb élvezete az eszméikkel való foglalkozás, mint összeroppan elméjű agg dadogja, a köz- és magánélet

¹ *Eötvös József báró: Naplójegyzetek, Gondolatok. 1864—1868. Közzéteszi: Lukinich Imre. Magy. Tud. Akad. Bpest, 1941. XXIII, 335 l.*

keserves kilátásaitól zúzott szívvel, hogy életének, munkásságának más célja már nincsen, mint gyermekei jövőjének biztosítása.

A kiragadott példákon eléggé megmérhető a kedély örvényeinek mélysége, — a szöveg rendszeres vizsgálata megmutatja a meder alakulását és benne az örvény elsímulásának helyét.

Eötvös vérbeli költő létere a politika tengerének szennyes hullámaiba vetette magát. Ez a sós lé magángondok nélkül is elég lett volna érzékeny telkének fölmarására.

Nagymértékben hatott rá az az általános szerencsétlenség, amelyet 49 után itthon látnia kellett. Közelről is érintette a politikai nyomással súlyosbított gazdasági helyzet. Ő maga nem volt jó gazda. Sajátságos ellentétben az egyébként bámult Széchenyi-jével, szinte lenézte az anyagiakért erőteljesen vállalt munkát. Rezignációval, de az eredményt belső értéknek tulajdonítva veti össze saját győnge anyagi helyzetét Liszt Ferencével, aki megvetette „az aljas koncertistaságot“. Vajjon mit szólt volna ehhez Széchenyi, aki kegyeletesen dícséri atyját azért, hogy őt bölcsen és nyomatékosan intette az anyagi javak megbecsülésére és rendbentartására?

A pénzügyileg gyenge lábón álló ábrándozó támogatni kénytelen rokonait, főleg sógorát, Trefortot, aki úgy látszik, nála is rosszabb gazda volt. „Soha ember több bajba nem keveredett rokonai által, mint én. Könnyvet írhatnék e tárgyról, mely mindenkinek mulatságos lenne, kivéve nekem“ (1863. jún. 4.). Hogy is ne szenvedett volna az anyagi küzdelemben, mikor még az is lesújtotta őt, hogy özvegyen maradt nőtestvére szerződést kötött fiával az örökség felosztásáról. Ebben a vagyonosok közt nélkülözhetetlen iratban a családi érzés megfertőzését látta.

Nem csodálkozhatunk, hogy ez a szívének minden dobbanásával békére, harmoniára vágó ember, elgyötörve rokonainak, nemzetének szenvedéseitől, sürgősnek érezte a kiegyezést, s a sok panasztól mintegy megsiketülve, nem értette, hogy erről szó sem lehet addig, amíg a hatalom tudni nem akar róla. Nem tudta méltányolni Deák Ferenc várakozó álláspontját. Följegyzéseiből sokáig csak abból ismerhetjük meg Deák nagyságát, hogy Eötvös a kiegyezés késedelmét Deák tétlenségének tulajdonítja. Deák hallgatása „csak annak arany, aki hallgat“, a hazának nincs haszna belőle, Deák észbeli tehetőségére is rossz hatással vannak az őt környező hízelgők, politikája csak jelleméből, nem a körülményekből magyarázható, az elméleti jogfenntartás kedvéért folytatott passzív ellenállás a csöndes örület egy neme, a híres húsvéti cikk hatása olyan, mint pisztolylövése az Alpok közt, melyre a lavinák a mélységbe esnek, „természetesen csak azok, melyek pár órával később úgvis leomlottak volna“. Keserű magyarázatokat talál Deák nagy tekintélyének megértésére: naggyá csak középszerű ember lehet, — ezer közül egy ember képes egy irodalmi művet mint egészet fölfogni, a legtöbb azért kedveli a középszerű munkákat, mert azokban sok hibás részlet közt elszórtan rokonzenes, jó fejezetek vannak. Így van a tömeg a politikai egyéniségekkel is, az igazi nagyot nem veszi észre, mert annak egyénisége harmonikus, egyik jó tulajdonsága sem domborodik ki annyira, mint a középszerűé, akinek jellemében éppen a hibákkal való ellentét miatt feltűnővé válnak a jeles vonások.

Ezek az elszórt kifakadások, általában Deák Ferencről hozott ítéletei világítják meg lelki egyensúlyának történelmét.

Naplóját 1864 nyarán kezdi írni. Mindjárt az elején kétszer is olvashatjuk ebben azt a különös megjegyzést, hogy nagy emberek rosszul teszik, ha naplót írnak. A naplókezdet követő évek, tudjuk, teljes fordulatot hoztak a magyar életben, meghozták a jogrendet. Ez a nagy változás tükröződött Eötvös lelkében, a Napló tanúsága szerint éppen Deákról szóló véleményében. Az első év följegyzéseiben csak lesújtó kifakadásokat hallunk Deákról. 1865 derekán enyhül a bíráló hangja. Saját politikai eszméit Deákéi fölött állóknak látja, saját háttérbe szorulását fájlalja, és abban a gondolatban vigasztalódik, hogy ha Deák is játssza az első szerepet, „a darab mégis tölem lesz”. Még egy ideig előfordul Deák állásfoglalásának helytelenítése, de előtűnedeznek az olyan sorok, melyek szerint „Deák az egyetlen, ki a helyzet komolyságát és veszélyességét látja”, később — igaz, hogy föltételesen — kimondja: „Deák nemcsak hazánkban, de áltálján véve a legnagyobb államférfiak egyike.”

A Napló utolsó pontos dátuma 1867 nyaráról való. A följegyzések tovább folynak, egyhelyt III. Napoleonról mint bukott nagyságról emlékszik meg, az utolsó lapok tehát 1870. szept. 4-e utániak is lehetnek.² Ebben a részben azonban nincs kelet. 1867 nyara után egyetlen évszám fordul elő, a tudós kiadó szerint az is téves. Napi eseményekről, családi ügyekről, Deák Forencéről nincs többé szó, más személy is mellékesen lép elő. A jegyzet már nem napló. Most nem állítja, hogy jeles ember oktalanul cselekszik, ha naplót vezet, most egyszerűen nem ír naplót. Lelkében már nem a hétköznapiok szenzációi vernek hullámokat. Ő a magyar közoktatás, a magyar művelődés palotáját építheti, pihenő óráiban könnyen röpítik szárnyai a szellemi Alpok csúcsaira, melyekről kedvére élvezi eszméinek felséges tájait, az egész emberi színjátékot: multat, jelent és jövőt. Eötvös elemébe jutott, a lelki egyensúly helyreállt.

A Napló első, nagyobbik részében elég gyakran találunk családi, vagy éppen egyéni vonatkozású följegyzéseket. Megtudjuk, hogy Eötvös 52 éves korában használt először pápaszemet (84. l.), följegyzi a Svábhegyre költözés és nyaralás végén az onnan a városba költözés napját. Sorát ejti a születésnap ünnepnek, köztük van egy családi multság leírása, melyen a gyermekekkel együtt táncol a cselédség és a szomszédság. Ebbe a sorozatba beleillik és Eötvösre nagyon jellemző az a gyöngédség, amellyel feleségéről emlékezik meg a házasság 22. évfordulóján.

Valóban, semmit sem tarthatunk természetesebbnek annál, hogy ez a nőies kedély önmaga szórakoztatására ilyen intim részleteket bízott elzárt naplójára. Ezek mind elmaradnak az alkotmányosság helyreállítása után, pedig a Napló korába esik két lányának férjhezmenetele. Elmaradnak ebben az utolsó részben a saját egészségének és életerejének hanyatlásáról szóló halk panaszok, a Napló kizárólag közügyekről, eszmékről szóló elmélkedések sorozatává válik.

² A Napló vége felé Nevelési rapport (288. l.) és más címek alatt olvasható gondolatokat megtaláljuk Eötvösnek 1870 tavaszán elmondott költségvetési beszédeiben, a Naplót bezáró statisztika-töredék talán éppen annak a táblázatnak előkészítése, amelyet e vita folyamán helyezett kilátásba. (1869—72. orszgy. képviselőházi Napló VI. kötet.)

A megbékülésnek ebben a korában is állandóan foglalkoztatta Eötvöst a borus éveknek egyik főgondja, a magyar történettudomány és még inkább ennek tárgya, a magyar sors. Szükségesnek tartotta a magyar művelődés-történelem megírását. A Naplóban elszórt gondolatok közül erre vonatkoznak azok a följegyzések, amelyek a magyar történelmi fejlődésnek a nyugattól való eltéréseire mutatnak rá. Magyarországon — írja Eötvös — a római civilizáció nem maradt fenn, nálunk a barbarizmus is más volt, mint nyugaton. Nálunk az államegység a királysággal egykorú, ez tartotta össze az államot, Mohács azért járt olyan súlyos következményekkel, mert ott az összetartó erő veszett el. A magyar sorskérdésekre saját élményeiből is vehetett anyagot. Különösen az osztrák kapcsolat problémái izgatták. 1848-ban szorint a magyar törvényhozásnak volt gondja a közös ügyekre, nevezetesen a honvédelmi minisztérium hatásköréről szóló törvény megalkotásakor. Az összeütközést szerinte az idézte elő, hogy Magyarországnak 1848-ban nem volt elég befolyása a közös ügyekre.

A magyar történelmet elég jól ismerhette. Bizonyára figyelmesen olvasta legjobb barátjának, Szalay Lászlónak munkáját, ezért meglepő, hogy Gyermekek Lászlót ő IV. Lászlónak nevezte, ellentétben Szalayval, akinél az újabb fölfogásnak megfelelően ez V. László néven szerepel. Más ponton is sejt-hetjük, hogy magyar történelmi ismeretei nem Szalayra támaszkodnak, de azt nem vonhatjuk kétségbe, hogy a magyar történelem és a magyar vonatkozású statisztika ismeretes volt előtte a maga valóságában. És mégis, Naplója azt árulja el, hogy életének hatodik évtizedében is rabulejtette az álmodozás. A porosz-osztrák háború eseményei gyermekkori álmát varázsolják eléje, s azt reméli, hogy helyreáll újra Nagy Lajos birodalma! Ausztria elveszti német és olasz tartományait, s a császárnak észre kell vennie, hogy uralma alatt a magyar birodalom országai állanak, a régi, katolikus melléktartományokkal. Ez az ábrándozás mutatja, hogy a politikai gondolkodásban ő nem tartotta helytelennek a fantáziát, ez teszi érthetővé, hogy Deák Ferencben alapvető hibának nevezte a fantázia hiányát.

A költőhöz illő ábrándozás mellett azonban tudásra emlékeztető vonások is vannak Eötvösben. Bizonyára önmagára is gondolt akkor, mikor a bölcsre jellemzőnek az örökös önrektifikációt mondta. Ilyen önrektifikáció — mely a visszacsatolások napjaiban aktuális — a kiegyezés utáni miniszternek az a kissé keserű, de megértő észrevétele, hogy az alkotmányos korszak első éveiben több a panasz, mint az abszolutizmus 18 éve alatt volt: az átalakulás mindig csak szenvedéssel jár, és a ház az átépítés ideje alatt a leglakhatatlanabb.

Reális gondolkozásra vall több, szintén napjainkban aktuális jóslata.

Az 1866-i háborúról állítja Naplójában, hogy az ezáltal előidézett változás nagyobb és állandóbb lesz, mint I. Napoleon műve, — hogy a porosz hegemonia és az olasz egység megalapítása III. Napoleon beleegyezésével, szinte támogatásával, két veszélyes szomszédot állított Franciaországnak eddig biztos keleti határára és a francia diplomáciában az előrelátás teljes hiányára vall.

Minden tudományosság és minden bölcsesség ellenére az álmodozó költő áll előttünk az egyetemes fejlődés vizsgálatánál. A költő, aki a végső harmónia reményében él, s aki oly görcsösen fogózik e hitébe, hogy minden

gondolatának van ideje folyondárként kúszni reá, e megrendíthetetlennek vélt oszlopra. Vallás, kultúra, állam, társadalom, nemzetiség, gazdasági élet, Eötvös gondolatainak ezek az állandóan újból hajtó gyökerei az ő ábrándvilágában mind az örök harmóniának: emberiség egységének, az egyén szabadságának és a demokráciának lugását ígéri az epedően várt örök tavaszra.

Ha hitről beszél, elsősorban a katolicizmusra gondol. Mint mindenben, úgy ebben is a politika, a társadalom szempontjából nézelődik és bírál. Isten fogalmába a hit viszi a jóságot, az *abszolutizmus hatása* a kegyetlenség föltevése. Nevetséges a jezsuitáktól való félelem, nevetséges a *többségről* föltételezni azt az infallibilitást, amelyet egy embertől megtagadunk. *Arisztokratikus* volt az a hit, hogy egyes családok isteni eredetűek, ezt végleg elhíthetni nem sikerült, — talán szerencsésebb lesz, folytatja trófásan, — az egyenlőség tanát hirdető *demokrácia*, amely azt akarja elhíthetni, hogy az egész emberiség a majomtól származik. Van egyetlen följegyzése, melyben a katolicizmust — az Enciklika alapján — mint „az auctoritás egyházát“ a szabadság ellentétének nevezi. Ismétlődő, irodalmi műveiben is gyakran olvasható gondolata, hogy a keresztyénség az egyéni szabadság döntőerejű előharcosa. Bármily vallástalannak is látja saját korát, a hitet benne hegy-mozgató erőnek tartja. A keresztyénségnek mint politikai mozgatónak archimedesi pontja, mellyel a világot sarkából kiforgatja, a síron túli élet hite. Ez a hit átmeneti jellegűvé, eszközzé süllyeszti a földi életet, s a hívő számára értékétől foszt meg minden földi dicsőséget, minden földi parancsot. Ez szabadítja föl a hívőt minden földi hatalom alól, s amint az egyházat függetlenné, úgy teszi az egyént szabaddá az állammal szemben, mely a túlvilágra figyelő lélekben csak megvetésre, legföllebb közömbösségre számíthat. Így valószínűleg meg a túlvilágba vetett hit a látható egyház és a földi ember szabadságát. Az egyenlőség gondolatát is az Istenhit vetette meg, hiszen egyenlők csak Istenhez viszonyítva lehetnek az emberek. A szabadság és egyenlőség előkészítője, a hit fogja megvalósítani az emberiség egyesítését, és pedig először a nyugati egyházban, — ehhez csatlakozhatik majd a keleti, ha abban is megvalósul a világi hatalom elkülönítése az egyháztól. Ime a költő, aki nemcsak a jövőt, hanem a csodás átalakulás sorrendjét is ismeri.

Szabadságot és az emberiség egységét készíti elő a kultúra. Nemzeteket alkot az érzelmek kifejezője, a szépirodalom: Dante az olasz, Goethe a német egység előharcosa volt, a magyarságot is a szépirodalom nevelte nemzetté. A törzsekre vagy még kisebb egységekre bontott nemzetiségek egyesítésének következménye lesz az, hogy a nagy nemzetek az egész emberiség egységének tudatára ébrednek, s a közös eszmék, vagy az eszmék közös alapja lehetővé teszi az összemberiség egységét. Ezt is a művelődés készíti elő, de már nem a költészet. A költészet az érzelmen alapszik és csak egyéni, csak nemzeti lehet, — kozmopolita a művelődésnek másik ága, a nálunk éppen 1860 körül fölvirágzó tudományosság, ez fogja majd össze az egész emberiséget.

Ugyancsak a demokrácia, egyéni szabadság diadalát és az összemberiség egyesülését készíti elő az állam fejlődése. Az uralkodók néphadseregeket kénytelenek szervezni, hogy dinasztikus érdekből vívott háborúikban országuk minden erejét latbavethessék, és nem veszik észre, hogy ezzel éppoly szükség-

szerűen szolgáltatják ki magukat a demokráciának, amelyen elkerülhetetlenül győzött a monarchia a feudalizmus fölött a zsoldos seregek szervezésének korában. A monarchákra szükség van, amíg a földön az ököljog uralkodik, de vigasztaló jelenség, hogy reakció indult meg a monarchikus államforma ellen, és az bizonyára éppúgy el fog tűnni, amint eltűnnek majd a ma még szintén nélkülözhetetlen nagy államok, melyek helyén kis autonóm területeket számos nemzetiség fog szervezni nagy federációkba. A fejlődésnek ez a vonala szükségképeni. Az államnak tudniillik egyik legfontosabb célja a szabadság megvalósítása — államérdekből is —, mert nem lehet szilárd az olyan állam, amely „vote universelle“ (198. l.) nélkül vagy azzal nem számíthat polgárai többségének támogató akaratára. Az egyéni szabadságnak pedig egyik megjelenési formája a nemzetiség szabadsága, ettől egyenes út vezet az autonómiák felé. A közeljövőben egyébként el kell tűnnie a hazafiságnak, mert ellentétben áll a szabadkereskedelemmel és az individualizmus eszméjével, ezeket győzelemre segíti a keresztyénség, mely állandó harcban áll a patriotizmussal. Az egyetemes emberiség egyesülését készítik elő a munkás-egyesületek is, a korallhoz hasonlóan zajtalan, de világot átalakító munkával.

Eötvös — látjuk — számbaveszi a gazdasági és hozzátéhető, a természeti tényezőket is. Rendszerének, mint egyéniségének is, alapszövege azonban a kultúridealizmus. Ennek egyoldalúságát tudós kutatásai és megfigyelései mérséklék. Kultúridealizmusa világosan látható a szabadságról vallott nézeteiben. Az állam fejlődésének szerinte két előfeltétele van: szabadság és fölvilágosodás, e kettő közül az ismétlések szinte fontosabbnak mutatják a fölvilágosodást. Valóban nagy hatást szerinte csak művelt államok gyakorolhatnak, s az egész emberiség haladása gyerekjáték lesz, ha sikerül az embereket intelligens lényekké emelni (310—311. l.). A szabadságnak és a szabad intézményeknek megszerzése még nem biztosítja a szabadságot, így pl. a parlamentarizmus, a szabadságnak ez az előfeltétele még nem szabadság. A népet művelés által kell képessé tenni a szabadságra. Az új civilizáció tulajdonképpen küzdelem a szabadságért, egyúttal küzdelem az emberiség egyesítéséért: a műveltség terjedésével fogynak el az egyéniségek, a nemzeti egyéniségek is. A szabadságnak és vele együtt az erkölcsnek halálos ellensége a korlátlan hatalom, aggasztó, hogy ez a despotia, az egyenlőségnek velejárója. A korlátlan hatalom megrontja birtokosát, akármilyen legyen az, egyetlen ember, egyetlen társadalmi osztály, vagy az egész nép. Egyetlen ellenszer a hatalmak egyensúlya. Az ókori Görögországot az rontotta meg (280. l.), hogy a helyi autonómiák összefogására hivatott amphiktyoniák nem erősödtek meg, — a modern államokban az a veszély (milyen nevezetes nyilatkozat a *centralista* Eötvöstől), hogy nem adnak elég teret a helyi önkormányzatnak, és (milyen jellemző Széchenyi tanítványára s az abszolút korszak iskolájának öreg tanítványára) a társadalom szabad szervezeteinek.

Eötvös fontolgató természetéből és mindig kutató tudós hajlamából egyaránt következik, hogy képzetének napsütéses tájain az égboltra felhők kerülnek. Tájékein az árnyék néha valóban csak felhőátvonulásból magyarázható. Az imént hallottuk, hogy az emberiség haladása gyermekjáték, ha sikerült az embereket intelligens lényekké nevelni, és már belebotlunk a másikk állításba, amely szerint annál kormányozhatatlanabb a nép, minél mű-

veltebb. De elvonul a felhő s nyomtalanul tűnik el mögötte az árnyék: való igaz, hogy közéletlenség szükségképen következménye a demokráciának, — ezen nincs csodáltnivaló, hiszen a nép Istennel is elégületlen — amint különben, teszi hozzá maliciózusan Eötvös: rendszerint a kormány is elégületlen a néppel és éppen ez a kölcsönös elégületlenség ösztönzi a vezetőket fokozottabb munkára, ez az elégületlenség így az emberiség haladásának egyik kellemetlen, de hatékony eszköze.

Kultúridealizmusa szemmel látható valóságok terén mozog, mikor arról beszél, hogy a kultúra a tájképet is megváltoztatja. Mely marad akkor is, amikor a közfelfogással szembe szállva a társadalmi nyugtalanságok, az osztályellentétek igazi okát nem a vagyoni, hanem a szellemi egyenlőtlenségben keresi és igazi ellenszerként a műveltség emelését jelöli meg. A demokrácia igazi bajnoka tehát a nép művelődésének előmozdítására törekszik. Ilyennek tekinti önmagát. Az ő demokráciájának azonban arisztokratikus körvonalai vannak. „A napszámost tisztelem annyira, mint a herceget, de ez nem sok.“ Nem bizony, mert előtte csak az άριστος-*nak*, a jellemre és észre legjobbnak van értéke. Talán arisztokrata lenne ismét, mint volt gyermekkorában, ha olyan nemességet látna, melynek „az általános erkölcsi szabályokon kívül még különös, csak őt kötelező szabályai vannak“, hiszen utálja az értelmetlen zajt, mely nagy gyülekezetek következtére.

Azok közt a szabályok közt, melyek különösen kötelezik az ő nemességét, bizonyára egyik első helyet foglalja el a gyöngék: testre, lélekre vagy vagyona gyöngék támogatása. Az emberszeretnek ezt az elemi követelményét visszhangozza az ő fülébe a nemzet- és hazaszeretet. A nép érdekében vállalja az Iparegylet és az Iparbank gondjait, annak érdekében kívánja a hitelintézet műveleteinek kiterjesztését a kisbirtokosok kölcsönösen jóálló szövetkezeteire és kívánja a takarékpénztárak és a Schultze—Delitsch-féle segélyező intézetek szaporítását (107. l.). Mint zászlótartója az élet utolsó perceiben, úgy fordul Eötvös a nép felé a Napló végső soraiban. Statisztikai adatokat jegyez föl a betűrend elején álló vármegyékből: mennyi a tanköteles, az iskola és a tanító, — hány gyerek szorul egy terembe, egy tanító keze alá, — mi a tanító fizetése, milyen különbség van az egyes vidékek, nemzetiségek és vallásfelekezetek népoktatása közt. Abaúj, Arad, Bács, Baranya, Bars, Békés után Beregről kezdett soroknál szakad meg a Napló.

A legtöbb napló rendszertelen. Ez benne van a napló fogalmában, hiszen abban csak az író személyének egysége biztos. Eötvös naplójában — láttuk — a rendszertelenség fokozott, s hiszem, hogy a fölületes olvasó mást nem talál benne, mint egy nagy íróra vonatkozó emléket, és gondolja róla ugyanazt, amit Eötvös ír benne: „A legnagyobb dolgok hitel által eszközöltetnek... Nagynevű írónak műve lelkesedéssel fogadtatik, melyet neve nélkül az egész világ középszerűeknek tartana.“

Úgy hiszem, sikerült kimutatnom az ilyen fölületes ítélező tévedését. Eötvös naplója egy nemzet viharvert sorstengerétől hányatott veszendő nagy lélek belső küzdelmeit revelálja, — ez a Napló a világról szőtt gondolatok megőrzésével egy második, tudományos Ember tragédiájának vázlatát tartalmazza, olyan színműét, melyben az író maga is egész lelkesedéssel játszan akar, s ha sikerül megkapnia a magaválasztotta szerepet, holtig dolgozik azon, a nép, a nemzet emelésén.